

УДК 373.5.03:2(430)''1945/1955''

РЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ШКОЛЯРІВ У РОКИ ПОВОЄННОЇ РЕСТАВРАЦІЇ (1945–1955)

Тетяна Артерчук

*Національний університет "Острозька академія"
вул. Семінарська 2, 35800 Острог, Рівненська область, Україна*

Проаналізовано роль співпраці між державою та церквою у духовно-моральному вихованні школярів, вивчено зміст, форму та методи релігійного виховання у ФРН та НДР у 1945–1955 роках.

Ключові слова: шкільний урок релігії, релігійне виховання, німецька релігійна педагогіка, державно-церковні відносини.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні ведеться дискусія про доцільність звернення до християнських цінностей в процесі духовно-морального виховання школярів. Суперечність, на нашу думку, полягає в тому, як забезпечити вільний розвиток особистості учня та свободу совісті, з одного боку, та запобігти розколу суспільства за конфесійною ознакою і зберегти світський характер освіти, з іншого. Для нашої держави, яка прагне увійти до європейської спільноти, актуальним стало вивчення досвіду інших країн з вирішення аналогічних питань, зокрема Німеччини. У цій країні активно використовували виховний потенціал релігії і церкви для подолання культурної кризи у 1945–1955 роках.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему релігійного виховання порушували в радянських, а згодом українських та російських дослідженнях з педагогіки. У радянських дослідженнях німецької системи освіти зазначалося, що релігія посідає важливе місце в системі ідейного впливу на молодь, а церква має міцні позиції у галузі народної освіти. У них було виявлено методологічну основу, мету і завдання, форми релігійного виховання у школі (Б. Вульфсон, О. Джуринський, З. Малькова), дана негативна оцінка втручання церкви у виховання шкільної молоді. У пострадянський час у новостворених незалежних державах відбулася переоцінка ролі релігії у культурному житті народу. Увагу дослідників в Україні привернули законодавчі засади релігійного виховання німецьких школярів (І. Ковровський) [2], в Росії – історія релігійного виховання від першоапостольської церкви до ХХ ст. та принципи викладання релігієзнавства в сучасній німецькій школі (О. Зайцева) [1, с. 42, 64]; теорія та практика підвищення кваліфікації вчителів релігії у Німеччині (О. Орлова).

Невирішеним для вітчизняної педагогіки залишаються питання про те, яким було релігійне виховання в закладах загальної середньої освіти ФРН та як налагоджувалась державно-церковна співпраця в галузі освіти у процесі ідеологічного перевиховання німецької нації. Відновлюючи картину релігійного виховання у ФРН всередині ХХ ст., автор спирається на німецькі дослідження розвитку методики релігійного виховання Г. Леммерманна (*Godwin Lämmermann*) [6, s. 93], розвитку змісту релігійного виховання Ф. Дітеріха (*Veit-Jakobus Dieterich*) [5, s. 389, 391, 418], історичних передумов релігійного виховання К. Гретляйна (*Christian Grethlein*) [7, s. 268–277], регіональні дослідження історії релігійного виховання, наприклад, М. Ляйдке (*Max Leidtke*) у Баварії, Основний закон та земельні конституції, закони про освіту та про релігійне виховання дітей, державно-церковні угоди та церковні документи з питань освіти, програми та підручники з євангельської та католицької релігії цього періоду.

У Німеччині історія релігійної педагогіки є молодю галуззю. Більшість розвідок на тему релігійного виховання школярів у 1945–1955 роках обмежена географічно (зкладами освіти окремих федеральних земель), конфесією (вивчається євангельське або католицьке релігійне виховання), типом навчальних закладів (релігійне виховання у реальному училищі, гімназії, народній школі тощо).

Відповідно до вищезазначеного, **метою** статті є проаналізувати релігійне виховання у німецьких закладах загальної середньої освіти в час повоєнної реставрації у 1945–1955 роках.

Виклад основного матеріалу. Морально-етичне виховання школярів у Німеччині майже до середини ХХ століття базувалося на церковно-релігійній основі і перебувало переважно під впливом євангельської та католицької церков. Держава стягувала церковне мито, відвідування конфесійного уроку релігії входило в обов'язок дітей, охрещених у євангельській або католицькій церкві. Релігійне виховання шкільної молоді було послугою церкви, що допомагає державі виховувати морально і соціально відповідальних громадян [3, с. 22]. Після закінчення війни у суспільстві зріс інтерес до релігії, свідченням чого були заповнені лави на церковних мессах. Уряди країн-переможниць (США, Велика Британія, Франція) були надзвичайно зацікавлені у перевихованні німецької молоді після дванадцяти років націонал-соціалістичної індоктринації, швидкому відновленні системи освіти та послідовній денацифікації німецьких освітян. Про це свідчила державна шкільна політика у ФРН та НДР. Від викладацької діяльності були звільнені всі колишні члени гітлерівської партії, близько 90% освітян. У закладах загальної середньої освіти було відновлене релігійне виховання в тому вигляді, який воно мало до початку націонал-соціалістського режиму. Згідно із законом про релігійне виховання дітей, батьки та особи, що їх замінюють,

мали право на забезпечення дітям конфесійного релігійного виховання. Під впливом ідей американського конституціоналізму Німеччина проголосила у сьомій статті основного закону ФРН (23 травня 1949 року), що викладання релігії у державних загальноосвітніх школах, за винятком неконфесійних, є обов'язковим. За державою залишалось право шкільного нагляду, урок релігії викладався згідно із віровченням релігійних громад. Усі федеральні землі, крім Бремена, внесли це положення до своїх конституцій. Наприклад, у Баварії, де після війни 61,9% населення були членами евангельської, а 33,5% – католицької церкви [4], у другому абзаці 131-ї статті баварської конституції метою шкільної освіти проголошувалося виховання страху Божого та поваги до всіх релігійних переконань і людської гідності. У Бремені історично склалася особлива ситуація з викладанням релігії (“Біблійної історії”), яка відрізнялася превалюванням участі держави у релігійному вихованні, а в Берліні, де урок релігії був факультативним, переважала участь церкви. Свідченням тісної співпраці між державою та церквою у галузі освіти було укладення низки угод між урядом та представниками католицької та евангельської церков, які були чинні протягом усього ХХ і на початку ХХІ ст. Між Ватиканом та однією з найбільших земель Німеччини 1924 року було укладено Баварський конкордат, центральною тезою якого було заснування державою університетів для підготовки вчителів на основі християнського світогляду. У Баварії при кожному з провідних університетів були створені кафедри конкордату (*Konkordatslehrstühle*). Це були кафедри педагогіки або філософії, які викладали також релігієзнавство [8]. Між папою Пієм ХІ та німецькою державою 20 липня 1933 р. було укладено імперський конкордат, у 21-й статті якого католицький урок релігії було проголошено обов'язковим шкільним предметом. Церква затверджувала зміст навчання на теологічних факультетах і кафедрах, а також відповідність способу життя викладачів церковному вченню [2].

Релігійне виховання школярів у ФРН було наставлянням у вірі охрещених дітей, молодих членів церкви. Безпосереднє сусідство шкільної будівлі та храму сприяло тісному зв'язку між школою та місцевою церковною громадою, забезпечувало активну участь школярів у церковних заходах (богослужіннях, процесіях тощо). Релігійну тематику висвітлювали на уроках рідної мови, історії, мистецтва. Урок релігії був сконцентрований на ознайомленні учнів з віровченням їхньої конфесії та на участі у різних формах релігійної практики. Перевага конфесійного типу навчальних закладів забезпечувала релігійну однорідність учнів. Ознакою шкіл для дітей одного віросповідання (*Bekennntnisschule*) була однакова конфесійна приналежність учнів, а також узгодження усього навчально-виховного процесу школи з християнською мораллю та церковним віровченням. Зміст уроку релігії, як і усіх інших предметів, підручників, читанок та книжок у

шкільних бібліотеках таких шкіл не мав суперечити віровченню церкви. За єпископами було закріплене право бути поінформованими про зміст виховання та духовно-моральну атмосферу, що панувала у школах їхніх єпископств. Окрім того, законом передбачалося існування загальних християнських шкіл одночасного навчання дітей різних конфесій (*Gemeinschaftsschule*) та неконфесійних або світських шкіл (*bekennnisfreie Schule*).

Вже восени 1945 року в школах розпочалося викладання релігії. Церква зарекомендувала себе протягом існування третього рейху як суспільна інституція, незалежна від націонал-соціалістської диктатури. Тому після війни вона виявилася найбільш готовою до відновлення освітньої системи. Це стосувалося і шкільних програм з релігії, і викладацьких кадрів, тому що підготовкою та підвищенням кваліфікації вчителів релігії та катехитів займалася церква. Методику викладання релігії в школі вивчали на євангельських та католицьких богословських факультетах державних університетів як вчителі, так і майбутні служителі церков і пастирі. Оскільки працю релігійного педагога вважали служінням церкви суспільству, то перед затвердженням на посаді вчитель релігії проходив процедуру узгодження його кандидатури з церквою. Євангельська церква називала цей процес покликанням на служіння (*vocatio*), а католицька – дорученням церкви (*missio canonica*). Учитель релігії мав бути членом церкви і зобов'язувався викладати згідно з її навчальною програмою та віровченням. Церква стежила за релігійними переконаннями та способом життя вчителів релігії. До викладання католицької релігії не допускали осіб, які розлучені, взяли повторний шлюб.

Євангельські та католицькі педагоги розглядали навчання релігії як шкільну проповідь Євангелія або керигматичне виховання (грецьке *kerigma* – проповідь). З погляду мети, змісту, форм та методів у 1945–1955 роках воно відбувалося за моделлю “церква у школі”. Визначальною для викладання релігії протягом наступної чверті сторіччя стала теологія кризи Карла Барта (1886–1968), який вимагав спрямування релігійного виховання у школі на передачу основ віри. У теорії релігійного виховання відбулося розмежування релігії (як гріховної спроби самовиправдання людини) та віри (єдиного благодатного Божого дару, що веде до виправдання). Через абсолютну зіпсованість людина не може мати стосунків з Богом, тому Бог через Ісуса Христа безповоротно виправдав людину. Перед вчителем не ставилося завдання чинити релігійний чи морально-виховний вплив на учня, він повинен був за допомогою свідчення привести учня до прийняття рішення підкоритися чи не підкоритися Божому Слову. У “Пояснювальній записці до програми викладання євангельської релігії в школі” відділу освіти Євангельської церкви Німеччини від 24 серпня 1945 року урок релігії

визначено як “служіння церкви” та “наставляння її охрещених членів”, а також “наставляння та свідчення... про Бога, Який явив Себе у Христі” [5, s. 385]. Урок релігії розглядали як дитяче богослужіння та пасторське служіння церкви Христової в школі. Релігійне виховання мало на меті вводити школярів у життя церкви. Перед вчителем релігії стояло двоє завдань: здійснювати проповідь Євангелія та “усувати перешкоди на шляху до віри” [5, s. 389]. Головними перешкодами вважали невідповідність між науковим знанням про світ та біблійною оповіддю, а також сумніви в істинності євангельської звістки. Учитель мав виконувати функцію “проповідника” та “душе опікуна”. Змістом євангельського наставляння було Боже одкровення в Ісусі Христі, як воно відображене у книгах Старого та Нового Заповіту та християнських символах віри. Ядро уроку релігії складалося з трьох елементів: Біблії, життя сучасної церкви та церковної історії. Учні повинні були ознайомитися з Біблією, дослідити і зрозуміти основні моменти священної оповіді, а також вивчити деякі уривки напам’ять. На другому місці було вивчення життя і вірувальної практики церкви. Третім аспектом вивчення була чітко впорядкована історія церкви. Під час вивчення Біблії перевагу надавали Особистості Христа, першоапостольській Церкві, особі апостола Павла та його посланням. Зі Старого Заповіту вивчали створення людини і світу, життя патріархів, історію ізраїльського народу від Виходу, часу Царств, Вавилонського полону та визволення. Пророків вивчали досить ретельно і у досить ранньому віці. Введення у життя і віровчення церкви відбувалося у зв’язку з церковним роком, катехізисом, церковним співом, молитвою, шкільним благоговінням та шкільним богослужінням. У програмах акцентували на важливості зв’язку з місцевою та вітчизняною церковною громадою, заохоченні підлітків до участі в церковному служінні. Інші релігії не вивчали, але вели мову про них на противагу християнству. Історію церкви від біблійних часів до сучасності вивчали не у вигляді загального нариса, а як калейдоскоп яскравих особистостей. Ці особистості мали бути подані як свідки Христа, а не як благочестиві герої. У 40–50-х роках ХХ ст. обсяг вивчення церковної історії значно збільшився, зокрема у народній школі, де вивчення історії базувалося на п’яти основних пунктах: переслідування християн (7-й клас), хрещення германського народу (5-й клас), середньовіччя (6-й клас), Реформація (7-й клас), ХІХ та ХХ ст. (8-й клас). У старших класах гімназій більш детально розглядали період ортодоксії, пієтизму і Реформації, а також проводили причинно-наслідкові зв’язки у двохтисячолітній історії церкви. Проблемам сучасності у програмах відводилося порівняно незначне місце. Лише у випускному класі середньої школи вивчали такі теми: родина, професія, держава, життя жінки. Вкрай стислими в програмах були методичні рекомендації, мало брали до уваги вікові особливості учнів. Вивчення

біблійних текстів будували згідно з послідовністю їх розташування у каноні. Порядок вивчення історичних подій також наближався до хронологічного. У програмах з релігії був наявний принцип повторення матеріалу, передусім у народній школі. Зокрема, на першому році вивчення у народній школі опановували історію створення світу та гріхопадіння людини, які на другому та третьому роках навчання повторювали і доповнювали оповідями про Каїна та Авеля, потоп та Вавилонську вежу. У 7-му класі цю тему ще раз обговорювали та підсумовували.

У НДР релігії також відводили важливу роль у антивоєнному вихованні. Відразу після перемоги над фашизмом у новій Конституції НДР від 7 жовтня 1949 року було записано, що церква мала право на релігійне виховання в закладах загальної середньої освіти. З 18,5 мільйона населення НДР на початку 1953 року 14 мільйонів належали до євангельської, а 2 мільйони – до католицької церкви [4, с. 212]. Церква мала значну матеріальну базу, засоби масової інформації, утримувала дитячі садки, сиротинці, лікарні, пологові будинки, будинки відпочинку тощо. До 1952 року церква користувалася помірно лояльним ставленням уряду. У 1947 році на території радянської окупаційної зони було розроблено і у 1948 році впроваджено програму з християнського віровчення, єдину для всіх східних земель. Релігійне виховання школярів у НДР (“Християнське віровчення”) у цей період відбувалося в формі церковного наставлення. Релігійне виховання розглядали як проповідь, служіння, доручене винятково церкві, а зміст уроку релігії – як Євангельське послання. Програма таких занять складалася з біблійних оповідань, історії церкви, катехізису, церковного співу та приповісток.

На початку 50-х років ХХ ст. 50% освітян були членами СЄПН. Уряд НДР, який намагався терміново заповнити нестачу вчителів, надавав перевагу не кваліфікованим педагогам, а вірним партійцям. У цей час церква почала різко засуджувати заходи влади у боротьбі з відтоком населення на захід, виступати за дотримання владою гарантованих конституцією прав громадян і поступово перетворилася на основного внутрішньополітичного противника правлячої СЄПН. Уроки релігії у державних закладах освіти були скасовані і могли проводитися лише в стінах церковних недільних шкіл. Дослідники назвали цю тенденцію воцерковленням уроку релігії та “уроком релігії без школи”. Проти церковних занять з конфірмації велася інформаційна пропаганда. У наступній Конституції НДР від 6 квітня 1968 року вже не написано про право церкви на релігійне виховання в закладах загальної середньої освіти. Наприкінці 40-х і особливо у 50-х роках ХХ ст. система народної освіти у НДР була під жорстким ідеологічним наглядом соціалістичної держави. З метою боротьби проти впливу церкви у кожній школі було введено оплачувану посаду секретаря СВНМ (Союзу вільної

німецької молоді). До 1989 року релігійна політика уряду НДР була ворожою християнській церкві, тримала її у суспільній ізоляції.

Висновки. Проаналізувавши документи та наукові джерела, дійшли висновку, що у першому десятиріччі після закінчення Другої світової війни релігійне виховання у ФРН розглядали як присутність церкви у школі. Цей період характеризувався такими ключовими поняттями, як повоєнна реставрація освіти, вплив християнських цінностей, забезпечення права на релігійне виховання дитини, денацифікація освіти. Релігійне виховання школярів відображали такі ключові поняття, як Біблія, книга Псалмів, Катехізіс, історія Церкви, богослужіння у школі та дія Святого Духа. Важливим внеском у розвиток релігійної педагогіки стало формування теологічного підґрунтя релігійного та богословського змісту релігійного виховання. Методика викладання та педагогічне обґрунтування релігійно-виховного процесу не були предметом наукового розгляду. У західній Німеччині простежується зростання інтересу до релігії, відведення церкві та релігійному вихованню провідної ролі у духовному відродженні нації, а у східній – навпаки, поступове усунення церкви від участі у народній освіті та побудова нової соціалістичної школи. Заслуговує на увагу подальше вивчення можливостей творчого використання німецького досвіду для вдосконалення вітчизняної системи шкільного виховання.

1. *Зайцева О. Р.* Религиозное воспитание учащихся в современной школе Германии: Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Волгоград, 2005. – 143 с.
2. *Ковровський І. Г.* Правові та організаційні засади системи релігійного виховання у державних школах федеративної республіки Німеччина // Народна освіта. – 2007. – № 3. – <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/NarOsv/index.html>
3. *Лаєриченко Н.* Школа і релігія в третьому тисячолітті: європейський контекст: [Про релігію у школі в європейських країнах] // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 19–23.
4. *Платошкин Н. Н.* Жаркое лето 1953 года в Германии / Николай Николаевич Платошкин. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004. – 384 с.
5. Dieterich, Veit-Jakobus Religionslehrplan in Deutschland (1870–2000) : Gegenstand und Konstruktion des evangelischen Religionsunterrichts im religionspädagogischen Diskurs und in den amtlichen Vorgaben / Veit-Jakobus Dieterich. – Göttingen: V und R Unipress, 2007. – 735 s.
6. Grundriß der Religionsdidaktik / [Lämmermann Godwin Hg.]. — Berlin: Kohlhammer Verlag, 1991. – Bd. 1. – 1991. – 235 s.

7. *Lachmann R. Schröder B.* Geschichte des evangelischen Religionsunterrichts in Deutschland : Quellen / Rainer Lachmann, Bernd Schröder. – Neukirchen-Vluyn : Neukirchener, 2008. – 300 s.
8. *Leidtke M.* Brauchen wir noch Konkordatslehrstühle? [Elektronische Ressource] / Max Leidtke // Erziehungswissenschaft. – Heft 22 – 2004. – Deutsche Gesellschaft für Erziehungswissenschaft Link zu diesem Datensatz. – http://www.dgfe.de/zeitschrift/heft22/Beitrag_Liedtke.htm

RELIGIOUS EDUCATION OF GERMAN SCHOOLCHILDREN IN THE PERIOD OF POST-WAR RESTORATION (1945-1955)

Tetyana Arterchuk

*“Ostroh Academy” National University
Seminars’ka Str., 2, UA – 35800 Ostroh, Rivne region, Ukraine*

The article analyses the role of collaboration between the state and church in spiritual and moral education of schoolchildren, studies the content, form and methods of religious education in FRG and GDR in 1945-1955.

Key words: school lesson on religion, religious education, the German religious pedagogy, state and church relationships.

РЕЛИГИОЗНОЕ ВОСПИТАНИЕ НЕМЕЦКИХ ШКОЛЬНИКОВ В ПЕРИОД ПОСЛЕВОЕННОЙ РЕСТАВРАЦИИ 1945-1955 ГГ.

Татьяна Артерчук

*Национальный университет “Острожская академия”
ул. Семинарская 2, 35800 Острог, Ровенская область, Украина*

В статье проанализирована роль сотрудничества между государством и церковью в духовно-моральном воспитании школьников, выявлено содержание, форму и методы религиозного воспитания в ФРГ и ГДР в 1945-1955 гг.

Ключевые слова: школьный урок религии, религиозное воспитание, немецкая религиозная педагогика, государственно-церковные отношения.

Стаття надійшла до редколегії 11.02.2010

Прийнята до друку 10.03.2010